

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3623-6552>

УДК 37:930/.2]:001.8

Коляда Наталія

ПЕДАГОГІЧНА ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ЯК ВАЖЛИВІ СКЛАДОВІ ІСТОРІКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

На сучасному етапі розвитку історії педагогічної науки, коли розширюється її предметне поле, набуває актуальності осмислення сучасних і розроблення нових підходів до здійснення досліджень з історії вітчизняної та зарубіжної освіти, сприяння науковцям у реалізації дослідницьких завдань для одержання нового історико-педагогічного знання, популяризації історії освіти, педагогіки як важливого складника фахової підготовки освітян, підвищення їхньої кваліфікації.

Сьогодні відбувається інтеграція історії педагогіки з іншими науками (історією, філософією), переосмислюється категорійний апарат науки, до наукового вжитку вводяться нові терміни й поняття, що мають інтегроване змістове наповнення; виникають нові методологічні й теоретичні підходи до висвітлення наукових проблем, цілком доцільним виглядає прагнення вчених проаналізувати, осмислити й оцінити здобутки минулого педагогічного досвіду [21, с. 169].

Зважаючи на те, що історія педагогіки тісно пов'язана з двома галузями знань – педагогікою та історією (цей порядок визначається за значущістю межових пріоритетів, з урахуванням того, що історія педагогіки є складовою педагогіки), за доцільне використовувати напрацювання у сфері історіографії та джерелознавства педагогів та істориків: М. Анісова [2], Л. Березівської [3], К. Васильєва [5], Л. Голубничої [6], Н. Гупана [7–8], М. Дмитрієнка [10, с. 374], Е. Днепровва [11–13], С. Іванова [15], Я. Калакура [18], О. Петренко [25], Д. Раскіна [28–29], О. Сухомлинської [30–31], І. Шмідта [35], О. Яся [37–38], О. Яська [39] та ін. Автори пропонують конкретні моделі опрацювання історико-педагогічних джерел першої лінії (статті, монографії тощо), на основі яких виявляються тенденції розвитку історико-педагогічного знання. Такі розвідки дають можливість побачити загальну картину: що досліджувалось і в якому аспекті та що залишилось поза межами наукових пошуків [7, с. 68–69].

На думку сучасних науковців, такий інтегрований підхід збагатить методологію історії педагогіки і розширить уявлення дослідників про її джерельну базу [7, с. 67]. Історія педагогіки –

наука, що вивчає, насамперед, педагогічні знання, накопичені минулими поколіннями. Відтворення і ретроспективний аналіз розвитку освіти і виховання, педагогічної науки у всій їх повноті, конкретності і багатогранності можливі на основі вивчення історико-педагогічних джерел, що передбачає формування надійної джерельної бази історії педагогічної науки [25, с. 536].

Отже, важливими взаємодоповнювальними складовими історико-педагогічного дослідження є педагогічне джерелознавство та педагогічна історіографія, що дозволяють установити справжність, об'єктивність відомостей в цій галузі, розширити уявлення про закономірності наукового пізнання, систематизувати знання про історико-педагогічний процес. Однак на сьогодні залишаються відкритими питання щодо співвідношення цих складових, спільного і відмінного в їх предметному полі, завданнях, базових критеріїв групування історико-педагогічних джерел з метою класифікації тощо.

Відповідь на ці та інші дотичні питання постійно є предметом обговорення науковців. Ефективним засобом популяризації результатів історико-педагогічних досліджень загалом та актуальних проблем педагогічного джерелознавства, педагогічної історіографії є наукові форуми різного рівня – конференції, семінари, «круглі столи» тощо. З-поміж інших заслуговує на увагу XII Всеукраїнська історико-педагогічна науково-практична конференція «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013). За результатами роботи конференції видано збірник наукових праць «Педагогічний дискурс», що містить матеріали з питань джерельної основи історико-педагогічних досліджень, а саме: концепції і підходи; джерелознавство як складова історико-педагогічної науки; класифікація та систематизація джерельної бази дослідження (сучасний стан, проблеми, перспективи; історіографію дослідження педагогічних персоналій) [1; 25].

Уже стали традиційними семінари та конференції, що проводяться за ініціативи Держав-

ної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського Національної академії педагогічних наук України. Під час Всеукраїнського науково-практичного семінару «Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017)» (Київ, 16 травня 2018 р.) було обговорено такі питання: характеристика джерельної бази про розвиток освіти в Україні (1991–2017); підходи до класифікації історико-педагогічних джерел означеного періоду; відображення модернізаційних процесів у галузі освіти в джерелах та історіографії; зарубіжні джерела та історіографія про трансформацію освіти в незалежній Україні.

З-поміж напрямів роботи наступного науково-методологічного семінару з історії освіти «Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри» (Київ, 23 жовтня 2018 р.) – історіографія дослідження й джерельна база: спільне та відмінне; історіографія досліджень української історії освіти: кваліфікаційні ознаки й сутнісні характеристики; провідні тенденції зарубіжної історіографії розвитку освіти (країнознавчі та мовні чинники); експертна оцінка освітніх інновацій засобами історіографії освіти.

В останні роки посилюється інтерес дослідників до історико-педагогічних проблем, зокрема їх історіографічного та джерелознавчого аналізу з метою створення самостійного дослідницького образу. У науковців постійно виникає потреба аналізу самого процесу дослідження і виявлення умов, за яких він виявляється найбільш продуктивним.

Важливим аспектом прикладного значення педагогічної історіографії є використання отриманих при її вивченні знань для написання дослідницьких робіт. Прикладом є поява монографій за результатами дисертаційних досліджень, присвячених актуальним проблемам історії педагогіки, зокрема розвитку освіти в Україні, серед яких: Т. Янченко «Педологія в Україні та зарубіжжі: теорія та практика» (2016) [36], О. Кравченко «Всеукраїнський Пролеткульт: освітньо-просвітницька та культуротворча діяльність (1917–1932)» (2016) [20], О. Філоненко «В. О. Сухомлинський – провідник гуманної педагогіки: віктимна історіографія» (2017) [33], «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття)» (2017) [34] та ін.

З-поміж історико-педагогічних надбань останніх років – наукові видання, підготовлені членами Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування НАПН та МОН України при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Серед інших – монографії «Педагогіч-

но-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2015) [24], «Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років XX століття)» (2017) [26], «Дитинство: радість пізнання (за ідеями В. О. Сухомлинського)» (2017) [9], «Жінки в історії соціальної роботи» (2018) [14] та ін.

Важливе значення для критичного переосмислення напрацьованого історико-педагогічного досвіду, усвідомлення закономірностей його розвитку, визначення напрямів, тенденцій, традицій щодо вивчення конкретних педагогічних проблем має педагогічна періодика.

Серед сучасних періодичних видань, на сторінках яких висвітлюються актуальні проблеми історії вітчизняної та зарубіжної педагогіки виокремлюємо фахове видання «Історико-педагогічний альманах» (засновники – Інститут педагогіки НАПН України та Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини; головний редактор – дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор О. В. Сухомлинська) [3] та науковий журнал «Науково-педагогічні студії» (засновники – Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського та Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія; головні редактори – член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор Л. Д. Березівська, доктор педагогічних наук, професор І. М. Шоробура) [23].

Зокрема, у журналі «Історико-педагогічний альманах» у рубриках «Маловідомі першоджерела», «Бібліографія» в різні роки опубліковано такі матеріали: Л. Войтова «До історії розвитку шкільних музеїв» (2007, вип. 2, с. 51–56), О. Шевчук «Бібліографія: Колегія Павла Балагана (1871–1920 рр.)» (2007, вип. 2, с. 57–66), Т. Кочубей «Першоджерела до історії становлення львівського університету в період українського бароко» (2016, вип. 2, с. 59–66), О. Кірдан «Архівні джерела з питань управління вищими навчальними закладами на українських землях в імперську добу: 1802–1917 рр.» (2017, вип. 2, с. 50–58), Л. Березівська «Реформування шкільної освіти в добу української революції (1917–1921): історіографія та джерела дослідження» (2018, вип. 1, с. 34–42) та ін. [3].

Важливе значення для розвитку методології історії педагогіки мають напрацьовані в цій галузі науковців-істориків. Прикладом є збірник наукових праць «Історіографічні дослідження в Україні» – видання Інституту історії України Національної академії наук України. Головний редактор – доктор історичних наук, академік НАН України В. А. Смолій. У збірнику публікуються оригінальні статті та матеріали

з історії історичної науки, біоісторіографії, інституціональної, регіональної і проблемної історіографії, теорії та методології [17].

Будь-яке педагогічне дослідження має включати як ретроспективний, так і історіографічний аналіз. Звернення до досвіду вирішення психолого-педагогічних проблем у минулому, так само як і аналіз його опису істориками освіти, є невід'ємними частинами дослідницької культури педагога. Історіографічний аналіз дозволяє не просто віддати данину поваги до накопиченого досвіду, але і виявити прогалини наукових знань, визначивши тим самим теоретичну актуальність і значимість дослідження.

Наука проходить шлях розвитку, що характеризується міждисциплінарними зв'язками, конвергенцією, взаємопроникненням одних сфер знань в інші як у змістовному, так і методологічному аспектах. З цієї точки зору цілком закономірним можна назвати використання методів історіографії в історико-педагогічній науці та виокремлення в структурі педагогіки такої галузі, а саме педагогічної історіографії [22, с. 128].

Педагогічна історіографія – це галузь наукових знань, що вивчає процес розвитку історико-педагогічної науки і його закономірності. У вузькому розумінні – це сукупність досліджень у галузі історії педагогіки, присвячених аналізу тієї чи тієї психолого-педагогічної проблеми в минулому, педагогічних поглядів мислителів і розвитку освіти в конкретний історичний період (Д. Молоков) [22, с. 127]. Це процес і результат накопичення знань про розвиток історії педагогіки; історико-педагогічна література – сукупність наукових текстів, де зафіксовано інтерпретаційні ідеї про сутність педагогічних фактів, явищ, процесів; історико-педагогічні знання – наукові знання про педагогічне минуле (І. Кулик) [21, с. 171].

З одного боку, педагогічна історіографія впливає з історії історичної науки, тобто, власне, з історіографії. Історія виховання і педагогічної думки виступає в якості окремої проблеми, що дозволяє віднести педагогічну історіографію до розряду так званої проблемної історіографії (за І. Ковальченко [19]). З іншого боку, педагогічна історіографія «служить» історії педагогіки, та й предметне поле цієї сфери перебуває у площині педагогічних проблем.

Історіографічний аналіз, отже, є засобом досягнення завдань історії освіти і педагогічної думки. Відповідно, педагогічну історіографію можна розглядати як галузь історії педагогіки [22, с. 128].

У науковому обігу сьогодні з'явилися такі категорії, як: «педагогічна історіографія», «історіографія педагогічної думки» та «історіо-

графія освіти». які не є тотожними, але часто використовуються дослідниками як синоніми.

Педагогічна історіографія є науковою дисципліною, предмет якої – процес розвитку історико-педагогічної науки. Вона включає в себе всю сукупність досліджень у галузі опису історії педагогіки [22, с. 129].

Історіографія педагогічної думки (теорії, системи) присвячена дослідженням, що відображають педагогічні погляди вчених минулого. Прикладом подібних досліджень є вивчення педагогічної системи Я. Коменського, творчої спадщини К. Ушинського, дискусії про педагогічну систему А. Макаренка. Сюди ж дослідники відносять опис педагогічних ідей конкретного історичного періоду: історіографія педагогіки Просвітництва, Нового часу і т.д. Тоді в полі зору історіографа опиняються педагогічні погляди усіх учених, що жили в ту чи ту епоху [22, с. 129].

Історіографія освіти зосереджує свою увагу на аналізі опису розвитку практики освіти: діяльності відомих навчальних закладів, окремих видів освіти і в цілому освітніх систем (історіографія історії інституту приватної освіти, історіографія розвитку університетської освіти, історіографія зарубіжної школи тощо).

Тому, «педагогічна історіографія» – найбільш широке поняття, що включає в себе одночасно історіографію освіти і педагогіки і є сферою наукових знань, претендує на окреме місце в структурі педагогічної науки.

Основним інструментом педагогічної історіографії, як і історіографії в цілому, є історіографічний аналіз – своєрідний метод дослідження історико-педагогічних проблем, що має специфічні риси. Подібний аналіз дозволяє зосередитися на тому, як вивчалася і вивчається історія освіти, проаналізувати погляди вченого, який описує історико-педагогічні факти, на умовах, у яких працює історик педагогіки, впливові соціокультурного середовища на запропоновані ним ідеї тощо. Особистість дослідника, пережиті ним емоції, особливості формування характеру – все це має важливе значення для розуміння достовірності й об'єктивності результатів його наукових пошуків [22, с. 130].

За словами українських істориків, якщо джерелознавча евристика, критика й інтерпретація забезпечують пошук, первинну систематизацію та верифікацію інформації чи фактографічного зрізу знання, то історіографія – вибір дослідницьких стратегій, пізнавальних взірців, концептуальних пропозицій, урешті-решт методологічних і теоретичних підвалин, які зорієнтовані на те, щоби розкрити зміст та варіативні смисли світу минувшини, котрі переходять за розмаїтими джерельними свідченнями [37, с. 464].

Тому історіографія перебуває в тісному взаємозв'язку з іншою наукою – джерелознавством, провідною категорією в якому є поняття джерела (історичного, історико-педагогічного тощо). Тому одним із важливих етапів у структурі історико-педагогічних досліджень є формування його джерельної бази: сукупність опублікованих та неопублікованих джерел. Причому для вирішення поставлених завдань дослідник має використовувати як уже відомі, так і нові джерела.

За словами О. Сухомлинської, одним із чинників трансформаційної кризи, яка існує у сучасній історії педагогіки, є джерелознавчий: «До історико-педагогічного дискурсу долучилося дуже багато нового, невідомого матеріалу. Він був почасти відомий, але в період розвитку радянської історико-педагогічної науки на ці джерела було накладено «табу» або вони оцінювалися негативно. І величезний загальний першоджерел науково не віддеференційовується, не відрефлексовується. Опис фактологічного матеріалу, що потопає у фактології, не структурований, і завдання історико-педагогічної науки – дати адекватну оцінку джерелам різного походження, які становлять дискурсивну тканину часу» [30, с. 27].

Проблема відбору, встановлення достовірності, а також точності історичних джерел, методи обробки і аналізу відомостей, що їх вони містять в них, розробляються джерелознавством – спеціальною галуззю історичного знання, наукою про історичні джерела, теорію і практику їх використання в дослідженнях.

«Без джерел нема й історії» (Р. Дж. Колінгвуд) [1, с. 13]. Тому, основним у джерелознавстві є поняття «історичне джерело», яке трактується по-різному. Проте усі дослідники сходяться на думці, що історичне джерело є основою наукового пізнання минулого, несе в собі інформацію про факти історичної дійсності [28, с. 87]. Наприклад, історичні джерела – це «продукти діяльності людей, які містять в собі інформацію про реальне життя суспільства та людей, належать до нього в єдності безпосереднього та опосередкованого відображення, свідчать про закономірний процес розвитку людського суспільства та, будучи залученими до сфери історичного дослідження, служать засобом історичного пізнання» [27, с. 18]. Історик, джерелознавець О. Медушевська (1990) вважає, що важливість історичних джерел полягає у можливості пізнання через них соціальних явищ, які недоступні безпосередньому спостереженню, опосередковано через матеріальні залишки людської діяльності, що у тій чи іншій мірі відображають ці явища [16].

Загальні методологічні особливості джере-

лознавства знайшли відображення і в педагогічному контексті. Проте на сьогодні ця проблема не дістала належного висвітлення у науково-педагогічній літературі. Зокрема, це стосується і визначення самого педагогічного джерелознавства.

Тому, одним із найважливіших розділів методології історії педагогіки є педагогічне джерелознавство, яке представляє собою галузь інтеграції педагогіки в цілому, власне історії педагогіки, історії, джерелознавства і культурології. Особлива увага дослідників зосереджена на проблемі відбору критеріїв для групування джерельної бази історико-педагогічного дослідження: «Сучасний стан історико-педагогічної науки, величезна кількість документів, праць, які дійшли до нас і містять вагому для розвитку історії педагогіки інформацію, ставлять нас перед необхідністю наукової класифікації історико-педагогічних джерел як умови забезпечення їх ефективного пошуку, відбору і формування надійної джерельної бази вивчення проблем історії педагогіки. Складний і багатоплановий характер питань, що стосуються проблем розвитку освіти й педагогіки, потребує залучення й критичного використання широкого кола різноманітних джерел, які дослідниками з метою систематизації поділяються на групи згідно або свого походження, або змісту, або наукової цінності» (О. Петренко) [25, с. 537].

Відтворення історико-педагогічних явищ в їх генезі та взаємозв'язку потребує всебічного вивчення й аналізу історико-педагогічних джерел, які, за аналогією до історичного, є основою педагогічного джерелознавства.

В сучасному науковому дискурсі є різні підходи до трактування поняття «історико-педагогічне джерело»: це «пам'ятки духовної і матеріальної культури, що відображають людську діяльність» (К. Васильєв) [5, с. 147], «...продукт соціальної діяльності, що містить у вигляді певної знакової системи інформацію про суспільні процеси виховання та навчання, закріплює цю інформацію та володіє потенційними умовами для включення цієї інформації в систему історико-педагогічних знань» (Д. Раскін) [28, с. 191].

Проте, на нашу думку, такі трактування не повністю відображають специфіку історико-педагогічних досліджень. Оскільки педагогічні факти не можна безпосередньо спостерігати та експериментально відтворити. Факти минулої педагогічної дійсності пізнаються опосередковано, через джерела. Історики педагогіки визнають різноманіття видів педагогічних джерел, яке, у свою чергу, породжене різноманіттям форм соціально-педагогічної діяльності людей і відносин між ними тощо.

Тому, важливе значення для розвитку

історії педагогічної науки в умовах розширення її предметного поля набуває розроблення нових підходів до здійснення досліджень з історії вітчизняної та зарубіжної освіти, насамперед – методологічних інструментів педагогічного джерелознавства. Застосування обґрунтованої методології формування джерельної бази та сучасних методів її дослідження дозволять подолати межі чисто фактографічного опису, знизити рівень суб'єктивності, перейти від розгляду процесів розвитку освіти й педагогічної науки як історичної реальності у вигляді сукупності подій до теоретичних уявлень про предмет дослідження, які дають можливість логічних реконструкцій цих процесів.

Під джерельною базою О. Адаменко розуміє джерела, використання яких дозволяє розв'язати всі завдання конкретного історико-педагогічного дослідження. Обґрунтування такої методології полягає у визначенні підходів до визначення структури й обсягу джерельної бази, оскільки перед кожним дослідником історії педагогіки постають питання: по-перше, які саме документи вивчати (структура джерельної бази), і по-друге, яку кількість документів потрібно опрацювати для забезпечення повноти і надійності результатів дослідження (обсяг джерельної бази) [1, с. 11].

Однак, «джерела є нікими без наявності методу їх інтерпретування» (Р. Дж. Колінгвуд). Тому, на переконання дослідників, перспективними напрями подальших досліджень є обґрунтування алгоритмів і розробка формалізованих процедур аналізу першоджерел історико-педагогічного дослідження, застосування яких поряд з існуючими якісними методами сприятиме отриманню максимально достовірних і відтворюваних результатів історико-педагогічного дослідження [1, с. 13].

Важливим методологічним завданням дослідника є систематизація та класифікація джерел дослідження. Оскільки ґрунтовний науковий аналіз будь-якого історико-педагогічного феномену неможливий без залучення широкого кола джерел, без оволодіння істориками педагогіки основними методами систематизації та групування джерельної бази, адже пізнання процесу розвитку освіти, виховання, педагогічної науки в цілому ускладнюється, а іноді навіть є неможливим, без продуманої класифікації історико-педагогічних джерел [25, с. 537].

Ретельне вивчення джерельної бази є запорукою об'єктивних і достовірних результатів будь-якого наукового історичного пізнання, між тим, «ступінь усвідомлення теоретичного та практичного значення класифікації можна вважати показником методологічної зрілості будь-якої історичної наукової дисципліни», – наголо-

шує Д. Раскін [29, с. 83].

На сьогодні не існує єдиної класифікації історико-педагогічних джерел, оскільки «просторово-часове й предметне розмаїття педагогічної реальності складає об'єктивну основу для різних класифікацій історико-педагогічного знання» [8, с. 16]. Одні вчені беруть за основу поділу місце зберігання джерел, інші – їх класову, партійну приналежність, треті – ознаку близькості до відображуваних подій (враховуючи так звані «історичні залишки» та «історичну традицію») [25, с. 537].

Досить поширеною є класифікація архівних історико-педагогічних джерел К. Васильєва (1972), який поділяє ці документи на нормативні матеріали, первинні документи навчально-виховних установ, навчальних закладів та органів народної освіти, вторинні документи навчально-виховних установ, особисті документи, мемуари, статистичні матеріали [5, с. 147-148]. На думку О. Петренко, пропонується класифікація базується на критеріях прагматичного аспекту інформації, що передбачає цільове призначення змісту інформації, яке виступає у єдності з формою представлення цієї інформації [25, с. 538].

Цікавою видається нам класифікація джерел С. Шмідта (1983): за змістом, за типом (речові, письмові, усні, етнографічні, лінгвістичні (фольклорні), фотокінодокументи і фотодокументи) та ін. [35, с. 9-13]. Ця класифікація побудована на критеріях врахування аспектів інформації, що міститься у джерелі.

На переконання О. Адаменко, типова структура джерельної бази історико-педагогічного дослідження складається з трьох груп джерел: джерела, вивчення яких дозволяє обґрунтувати методологію дослідження; джерела, які стають теоретичною основою дослідження (публікації й дисертації за проблемою дослідження); автентичні джерела (першоджерела), вид яких залежить від того, який історичний період досліджується в конкретному історико-педагогічному дослідженні [1, с. 11].

На основі аналізу розмаїття історико-педагогічних джерел Н. Гупан здійснив систематизацію джерельної бази історії педагогіки та виділив такі групи джерел: 1) документальні (матеріали органів влади і державного управління, Міністерства освіти та відомств освітніх і виховних установ тощо); 2) оповідні (опис діяльності авторських шкіл; конкретних авторських методик; досвіду роботи видатних педагогів та учителів-новаторів тощо); 3) особового походження (мемуари; спогади; щоденники; автобіографії; листування тощо); 4) масові (статистичні матеріали; довідники; періодична преса; педагогічні часописи тощо); 5) немасові (тексти про-

мов державних і громадських діячів, педагогів; доповіді; некрологи, присвячені видатним педагогам тощо); 6) історіографічні (аналітичні праці з висвітленням історико-педагогічного процесу; огляди педагогічної літератури, зроблені авторами у конкретно визначених хронологічних межах; ретроспективні рецензії на педагогічні праці тощо); 7) підручникотворення (підручники; посібники; хрестоматії; книги для читання; дидактичні матеріали; збірники вправ; задачки; поради; методичні матеріали для вчителів; література з теорії підручника; література з проблем книговидавничої діяльності; матеріали стандартизації навчальних книг тощо); 8) наочні (навчальні кінофільми; діафільми; слайди; фотоілюстрації та малюнки у навчальних книгах; таблиці; діаграми; схеми тощо); 9) електронні (опредметнюються в електронних мережах (соціальних); електронні видання (зокрема фахові); освітні веб-портали, матеріали яких частково чи повністю не друкуються в масових виданнях; матеріали освітянських форумів тощо) [7, с. 67].

За межами запропонованої системи виявляється така велика група матеріалів, як архівні джерела. Оскільки, на думку автора, ця назва походить не від змістової, або внутрішньої складової архівних матеріалів, а лише від місця їхнього зберігання (музеї, бібліотеки тощо). Зрештою, якщо джерела класифікувати за місцем зберігання, то це має бути інша система з відповідними системоутворювальними чинниками [7, с. 69].

При цьому науковець підкреслює, що таке визначення груп джерел є умовним. Іноді окремі джерела не можна чітко віднести до однієї групи. Наприклад, фото та графічні ілюстрації у навчальних книгах є складовою групи джерел наочних, але водночас вони можуть бути у групі джерел підручникотворення. Так само і газетні та журнальні статті, присвячені стандартам соціального замовлення на шкільні підручники, розглядаємо не лише як джерела масові, а й як джерела підручникотворення. Однак, попри умовність запропонованої класифікації, системоутворювальним її принципом є вид джерела [7, с. 68].

З метою виявлення критеріїв класифікації історико-педагогічних джерел О. Петренко здійснила аналіз докторських дисертацій і монографій з історії педагогіки (Л. Ваховський (2002), О. Адаменко (2006), Н. Сейко (2009), Л. Березівська (2009), С. Лобода (2010), О. Петренко (2011), Н. Коляда (2011) та ін.).

У процесі аналізу наявних класифікацій О. Петренко виокремила базові критерії групування історико-педагогічних джерел для більшості класифікацій: територіально-регіональні ознаки – приналежність джерел до тієї чи іншої культури;

рівень узагальнення інформації; врахування аспектів інформації, що міститься у джерелі; типові критерії, за якими джерела диференціюються з точки зору знакових систем, що використовують їх авторами; часовий, хронологічний критерій; критерій предмету вивчення (джерела вивчення персоналій, наукових шкіл, педагогічних течій, окремих навчальних закладів). Теоретичне осмислення того, що історичне джерело (продукт культури, об'єктивований результат діяльності людини) виступає як єдиний об'єкт різноманітних історико-педагогічних досліджень при різноманітності їх предмету і врахування визначених критеріїв дає змогу виокремити відповідні групи джерел вивчення історії педагогіки, які стануть підґрунтям аналізу дослідника з тієї чи іншої проблеми історії педагогіки [25, с. 541].

У результаті проведеного аналізу автор дійшла висновку, що більшість дослідників класифікують історико-педагогічні джерела відповідно до конкретних аспектів власних досліджень. Тому схарактеризовані класифікації не можуть порівнюватися або приводитися до єдиного шаблону в силу неоднозначності критеріїв, покладених в їх основу. Одні побудовані за формою відбиття дійсності, інші – за способом фіксування інформації, треті – за об'єктом відбиття тощо [25, с. 539–540].

Однак, на думку сучасних науковців, класифікації при цьому «не є альтернативними, не виключають одна одну, а відображають поліструктурність історико-педагогічних досліджень» [8, с. 16], тому «джерела з історії педагогіки при всьому різноманітті структури, змісту, походження, обставин виникнення мають загальні властивості форми й змісту» [25, с. 539–540]. Це створює можливість єдиного наукового підходу до них – виокремлення ряду універсальних критеріїв, на які спираються автори класифікацій та розробки методів джерелознавчого аналізу і їх відтворення як феномена культури – джерелознавчого синтезу. Тому, при класифікації історико-педагогічних джерел системний підхід, структурний аналіз і виявлення на основі їх прихованої інформації значно розширюють можливості встановлення вірогідності закладеної в них інформації [25, с. 540].

Саме система дає можливість впевнено орієнтуватися у ресурсах джерельної бази історії педагогіки, виявляти її резерви та корегувати процес освоєння науковцями розмаїття різних груп джерел. Тому розроблення та впорядкування системи джерельної бази розширює предметне поле історії педагогіки у напрямі проектування нових аспектів дослідництва [8, с. 70].

Отже, незважаючи на відсутність єдиного підходу до трактування поняття «історико-

педагогічне джерело» в сучасному науковому дискурсі, залежність структури джерельної бази від особливостей предмета конкретного дослідження, високий рівень наукового аналізу можливий лише на засадах системного підходу щодо врахування базових критеріїв при групуванні історико-педагогічних джерел.

При цьому, важливе методологічне значення має взаємозв'язок джерелознавства з історіографією, яка відображає процес накопичення, вивчення і використання історико-педагогічних джерел, досвід роботи з ними. Відмінність історіографічного аналізу від джерелознавчого в тому, що останній орієнтований власне на «свідків» свого часу та першоджерела, що відображають дух епохи. Історіографія є історією вже описаної історії, для неї найбільш важливим методом стає аналіз історичного опису, авторської інтерпретації історичних подій. Отже, для історіографа джерелом є праці істориків освіти, в яких представлено історико-педагогічні рефлексії дослідників.

З-поміж перспектив подальших досліджень – обґрунтування сучасної методології історико-педагогічної науки, підготовка наукових досліджень з проблем педагогічної історіографії та джерелознавства, розробка методичного забезпечення підготовки здобувачів освітньо-наукового рівня тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаменко О. Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 10–13.
2. Анисов М. И. Источники изучения истории советской школы и педагогики: учебно-метод. пособие для пед. ин-тов. М.: Просвещение, 1986. 223 с.
3. Березівська Л. Реформування шкільної освіти в добу української революції (1917–1921): історіографія та джерела дослідження. *Історико-педагогічний альманах*. 2018. Вип. 1. С. 34–42.
4. Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження: біобібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; упоряд.: О. В. Сухомлинська, Л. Д. Березівська, Л. І. Страйгородська та ін.; наук. консультант О. В. Сухомлинська; наук. ред. Л. Д. Березівська; бібліогр. ред. Є. Ф. Демида. Вінниця: Твори, 2018. 395 с.
5. Васильев К. И. Работа с архивным материалом. *Методы педагогического исследования: лекции [для пед. ин-тов]* / под ред. канд. пед. наук В. И. Журавлева. М.: Просвещение, 1972. 159 с.
6. Голубнича Л. О. Класифікація джерел педагогічної історіографії. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pfto/2012_26/files/P2612_30.pdf
7. Гупан Н. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації. *Рідна школа*. 2013. № 8–9. С. 67–70.
8. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. К.: А.П.Н., 2002. 224 с.
9. Дитинство: радість пізнання (за ідеями В. О. Сухомлинського): кол. монографія / авт. кол.: Т. Д. Кочубей, Н. В. Безлюдна, Л. В. Ткачук. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 180 с.
10. Дмитрієнко М. Ф. Джерела історичні. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій та ін. К.: Наук. думка, 2004. Т. 2. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.
11. Днепров Э. Д. Некоторые неисследованные и малоисследованные проблемы истории образования и педагогики дореволюционной России. *Историко-педагогический журнал*. 2014. № 1. С. 80–98.
12. Днепров Э. Д. Советская историография отечественной школы и педагогики 1918–1977 гг. Проблемы, тенденции, перспективы. М.: НИИОП, 1981. 92 с.
13. Днепров Э. Д. Становление и развитие отечественной истории педагогики: основные этапы и тенденции. *Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики: сб. науч. тр.* / под ред. Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. М.: Изд-во АПН СССР, 1989. С. 4–22.
14. Жінки в історії соціальної роботи України: кол. монографія. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. 252 с.
15. Иванов С. В. Об источниках научно-педагогического исследования. Воронеж: [б.и.], 1966. 250 с.
16. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. М.: Российский гос. гуманитарный ун-т, Ин-т «Открытое общество», 1998. 701 с.
17. Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.
18. Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.
19. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах. *Новая и новейшая история*. 1995. № 1. С. 3–33.

20. Кравченко О. О. Всеукраїнський Пролеткульт: освітньо-просвітницька та культуротворча діяльність (1917–1932): [монографія]. Умань: ПП Жовтий, 2016. 386 с.
21. Кулик І. О. Педагогічна історіографія – новаційний напрямок історико-педагогічних досліджень. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. 2010. Вип. 79. С. 169–171.
22. Молоков Д. Теоретико-методологические основы педагогической историографии. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego*. 2013. № 5. С. 127–133.
23. Науково-педагогічні студії: науковий журнал / гол. ред.: Л. Д. Березівська, І. М. Шоробура. Київ, 2018. Вип. 1. 123 с.
24. Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.): [монографія] / авт. кол.: І. В. Албул, О. О. Гоменюк, О. Д. Балдинюк [та ін.]. Умань: ФОП Жовтий, 2015. 417 с.
25. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 536–542.
26. Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років XX століття): кол. монографія / авт. кол.: І. В. Албул, Н. М. Коляда, О. О. Кравченко та ін. Умань: ВПЦ Візаві, 2017. 406 с.
27. Пронштейн А. П., Данилевский И. Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. М.: [Б. и.], 1986. 173 с.
28. Раскин Д. И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода. *Актуальные вопросы историографии*: сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепровы и О. Е. Кошелевой. М.: Изд. АПН СССР, 1986. С. 87–107.
29. Раскин Д. И. Классификация историко-педагогических источников. *Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики*: сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепровы, О. Е. Кошелевой. М.: Изд-во АПН СССР, 1989. С. 85–99.
30. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. К.: А.П.Н., 2003. С. 26–35.
31. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. К.: А.П.Н., 2003. С. 16–25.
32. Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014): хронологічно-тематичний показник закоординованих тем дисертаційних досліджень зі спеціальності 13.00.01 / автор проекту і наук. ред. Сухомлинська О. В. ; наук. конс. Побірченко Н. С. Умань: ФОП Жовтий, 2014. 357 с.
33. Філоненко О. В. В. О. Сухомлинський – провідник гуманної педагогіки: віктимна історіографія. *Провідники в освіті. Від ідей до вічності*: кол. монографія / за заг. ред. І. Богданова. К.: Освіта України, 2017. С. 324–343.
34. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття): монографія. Х.: Мачулин, 2017. 412 с.
35. Шмидт С. О. Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников (Постановка вопроса). *Актуальные вопросы источниковедения и специальных исторических дисциплин*: тезисы докладов IV Всесоюзной конференции. М., 1983. С. 9–13.
36. Янченко Т. В. Педологія в Україні та зарубіжжі: теорія та практика: [монографія]. Чернівці: Десна Поліграф, 2016. 448 с.
37. Ясь О., Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.
38. Ясь О. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: монографія / за наук. ред. О. О. Салати. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. 288 с.
39. Ясько О. М. Про використання джерел у дослідженнях з історії радянської педагогічної науки. *Радянська школа*. 1974. № 11. С. 7–12.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Adamenko O. Metodolohiia formuvannia dzherelnoi bazy istoryko-pedahohichnoho doslidzhennia. *Pedahohichniy diskurs*. 2013. Vyp. 15. S. 10–13.
2. Anisov M. I. Istochniki izucheniya istorii sovetskoj shkoly i pedagogiki: uchebno-metod. posobie dlya ped. in-tov. M.: Prosveschenie, 1986. 223 s.
3. Berezivska L. Reformuvannia shkilnoi osvity v dobu ukrainskoi revoliutsii (1917–1921): istoriografii ta dzherela doslidzhennia. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*. 2018. Vyp. 1. S. 34–42.
4. Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynskyi: do 100-richchia vid dnia narodzhennia: biobibliohr. pokazhch. / NAPN Ukrainy, DNPB

- Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho; uporiad.: O. V. Sukhomlynska, L. D. Berezivska, L. I. Straihorodska ta in.; nauk. konsultant O. V. Sukhomlynska; nauk. red. L. D. Berezivska; bibliohr. red. Ye. F. Demyda. Vinnytsia: Tvory, 2018. 395 c.
5. Vasilev K. I. Rabota s arhivnyim materialom. Metodyi pedagogicheskogo issledovaniya: leksii [dlya ped. in-tov] / pod red. kand. ped. nauk V. I. Juravleva. M.: Prosveschenie, 1972. 159 s.
 6. Holubnycha L. O. Klasyfikatsiia dzherel pedahohichnoi istoriohrafii. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pfto/2012_26/files/P2612_30.pdf
 7. Hupan N. Dzherelna baza istorii pedahohiky: poshuk pidkhodiv do systematyzatsii. *Ridna shkola*. 2013. № 8–9. S. 67–70.
 8. Hupan N. M. Ukrainska istoriohrafii istorii pedahohiky. K.: A.P.N., 2002. 224 s.
 9. Dytynstvo: radist piznannia (za ideiami V. O. Sukhomlynskoho): kol. monohrafii / avt. kol.: T. D. Kochubei, N. V. Bezliudna, L. V. Tkachuk. Uman: VPTs «Vizavi», 2017. 180 s.
 10. Dmytriienko M. F. Dzherela istorychni. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii ta in. K.: Nauk. dumka, 2004. T. 2. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.
 11. Dneprov E. D. Nekotoryie neissledovannyye i maloissledovannyye problemy istorii obrazovaniya i pedagogiki dorevolutsionnoy Rossii. *Istoriko-pedagogicheskii jurnal*. 2014. № 1. S. 80–98.
 12. Dneprov E. D. Sovetskaya istoriografiya otechestvennoy shkoly i pedagogiki 1918–1977 gg. Problemy, tendentsii, perspektivy. M.: NIIOP, 1981. 92 s.
 13. Dneprov E. D. Stanovlenie i razvitie otechestvennoy istorii pedagogiki: osnovnyie etapy i tendentsii. *Istoriograficheskie i metodologicheskie problemy izucheniya istorii otechestvennoy shkoly i pedagogiki*: sb. nauch. tr. / pod red. E. D. Dneprova, O. E. Koshelevoy. M.: Izd-vo APN SSSR, 1989. S. 4–22.
 14. Zhinky v istorii sotsialnoi roboty Ukrainy: kol. monohrafii. Uman: VPTs «Vizavi», 2018. 252 s.
 15. Ivanov S. V. Ob istochnikah nauchno-pedagogicheskogo issledovaniya. Voronej: [b.i.], 1966. 250 s.
 16. Istochnikovedenie: Teoriya. Istoriya. Metod. Istochniki rossiyskoy istorii: ucheb. posobie / I. N. Danilevskiy, V. V. Kabanov, O. M. Medushevskaya, M. F. Rumyantseva. M.: Rossiyskiy gos. gumanitarnyy un-t, In-t «Otkryitoe obschestvo», 1998. 701 s.
 17. Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini: zb. nauk. pr. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.
 18. Kalakura Ya. S. Metodolohiia istoriohrafichnoho doslidzhennia: naukovometodychni posibnyk. K.: VPTs «Kyivskiy universytet», 2016. 319 s.
 19. Kovalchenko I. D. Teoretiko-metodologicheskie problemy istoricheskikh issledovaniy. Zametki i razmyshleniya o novih podhodah. *Novaya i noveyshaya istoriya*. 1995. № 1. S. 3–33.
 20. Kravchenko O. O. Vseukrainskyi Proletkult: osvitho-prosvitnytska ta kulturotvorcha diialnist (1917–1932): [monohrafii]. Uman: PP Zhovtyi, 2016. 386 s.
 21. Kulyk I. O. Pedahohichna istoriohrafii – novatsiyni napriamok istoriko-pedahohichnykh doslidzen. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*. 2010. Vyp. 79. S. 169–171.
 22. Molokov D. Teoretiko-metodologicheskie osnovy pedagogicheskoy istoriografii. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Plockiego*. 2013. № 5. S. 127–133.
 23. Naukovo-pedahohichni studii: naukovyi zhurnal / hol. red.: L. D. Berezivska, I. M. Shorobura. Kyiv, 2018. Vyp. 1. 123 s.
 24. Pedahohichno-prosvitnytska diialnist hromadskykh orhanizatsii Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): [monohrafii] / avt. kol.: I. V. Albul, O. O. Homeniuk, O. D. Baldyniuk [ta in.]. Uman: FOP Zhovtyi, 2015. 417 s.
 25. Petrenko O. B. Do problemy klasyfikatsii dzherelnoi bazy istoriko-pedahohichnoho doslidzhennia. *Pedahohichniy dyskurs*. 2013. Vyp. 15. S. 536–542.
 26. Problemy sotsialnoho vykhovannia v pedahohichnii teorii i praktytsi Ukrainy (20-ti – seredyna 30-tykh rokiv XX stolittia): kol. monohrafii / avt. kol.: I. V. Albul, N. M. Koliada, O. O. Kravchenko ta in. Uman: VPTs Vizavi, 2017. 406 s.
 27. Pronshteyn A. P., Danilevskiy I. N. Voprosy teorii i metodiki istoricheskogo issledovaniya. M.: [B. i.], 1986. 173 s.
 28. Raskin D. I. Istoriko-pedagogicheskii istochnik v svete sovremennykh problem istochnikovedeniya i sistemnogo podhoda. *Aktualnyie voprosy istoriografii*: sb. nauch. tr. / pod red. E. D. Dneprova, O. E. Koshelevoy. M.: Izd. APN SSSR, 1986. S. 87–107.
 29. Raskin D. I. Klassifikatsiya istoriko-pedagogicheskikh istochnikov. *Istoriograficheskie i metodologicheskie problemy izucheniya istorii otechestvennoy shkoly i pedagogiki*: sb. nauch. tr. / pod red. E. D. Dneprova, O. E. Koshelevoy. M.: Izd-vo APN SSSR, 1989. S. 85–99.
 30. Sukhomlynska O. V. Istoriia pedahohiky yak

- nauka i yak navchalnyi predmet: aktualni problemy. *Istoryko-pedahohichnyi protses: novi pidkhody do zahalnykh problem.* K.: A.P.N., 2003. S. 26–35.
31. Sukhomlynska O. V. Kontseptualni zasady rozvytku istoryko-pedahohichnoi nauky v Ukraini. *Istoryko-pedahohichnyi protses: novi pidkhody do zahalnykh problem.* K.: A.P.N., 2003. S. 16–25.
32. Ukrainska istoryko-pedahohichna nauka u dzerkali tematyky dysertatsiinykh doslidzhen (1995–2014): khronolohichno-tematychni pokazhchyk zakoordynovanykh tem dysertatsiinykh doslidzhen zi spetsialnosti 13.00.01 / avtor proektu i nauk. red. Sukhomlynska O. V. ; nauk. kons. Pobirchenko N. S. Uman: FOP Zhovtyi, 2014. 357 s.
33. Filonenko O. V. O. Sukhomlynskyi – providnyk humanoi pedahohiky: vikymna istoriohrafii. *Providnyky v osviti. Vid idei do vichnosti:* kol. monohrafii / za zah. red. I. Bohdanova. K.: Osvita Ukrainy, 2017. S. 324–343.
34. Filonenko O. V. Osvita Kirovohradshchyny (Ie-lisavethradshchyny) v naukovykh refleksiakh ukrainskykh uchenykh (druha polovyna XIX – XX stolittia): monohrafii. Kh.: Machulyn, 2017. 412 s.
35. SHmidt S. O. Istochnikovedenie v krugu drugih nauchnykh distsiplin i voprosy klassifikatsii istochnikov (Postanovka voprosa). *Aktualnyie voprosy istochnikovedeniya i spetsialnykh istoricheskikh distsiplin: tezisyy dokladov IV Vsesoyuznoy konferentsii.* M., 1983. S. 9–13.
36. Yanchenko T. V. Pedolohiia v Ukraini ta zarubizhzi: teoriia ta praktyka: [monohrafii]. Chernihiv: Desna Polihraf, 2016. 448 s.
37. Yas O., Kalakura Ya. S. Metodolohiia istoriohrafichnoho doslidzhennia: nauk.-metod. posibnyk. Kyiv: VPTs «Kyivskyy universytet», 2016. 319 s.
38. Yas O. Tsyvilizatsiini dyskursy svitovoi ta ukrainskoi istoriohrafii: monohrafii / za nauk. red. O. O. Salaty. Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 2017. 288 s.
39. Yasko O. M. Pro vykorystannia dzherel u doslidzhenniakh z istorii radianskoi pedahohichnoi nauky. *Radianska shkola.* 1974. № 11. S. 7–12.